

Наукові перспективи
Видавнича група

Bulletin of Science and Education

серії: філологія, культура і мистецтво,
педагогіка, історія та археологія, соціологія

№ 5(23) 2024

Видавнича група «Наукові перспективи»

**Громадська організація
«Християнська академія педагогічних наук України»**

«Вісник науки та освіти»

***(Серія «Філологія», Серія «Педагогіка», Серія «Соціологія»,
Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)***

Випуск № 5(23) 2024

Київ – 2024

Publishing Group «Scientific Perspectives»

Public organization

"Christian Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine"

"Bulletin of Science and Education"

*(Series" Philology ", Series" Pedagogy ", Series" Sociology ",
Series" Culture and Art ", Series" History and Archeology")*

Issue № 5(23) 2024

Kiev – 2024

**«Вісник науки та освіти (Серія «Філологія», Серія «Педагогіка»,
Серія «Соціологія», Серія «Культура і мистецтво», Серія «Історія та археологія»)»:
журнал. 2024. № 5(23) 2024. С. 1856**

Рекомендовано до видавництва Президією громадської наукової організації «Всеукраїнська Асамблея докторів наук з державного управління» (Рішення від 29.12.2023, № 12/5-24)

**Згідно наказу Міністерства освіти і науки України
10.10.2022 № 894 журналу присвоєні категорії "Б" із історії та
археології (спеціальність - 032 Історія та археологія) та
педагогіки (спеціальність - 011 Освітні, педагогічні науки)**

**Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від
23.12.2022 № 1166 журналу присвоєна категорія Б з філології
(спеціальність - 035 філологія).**

Журнал видається за підтримки Інституту філософії та соціології Національної академії наук Азербайджану, громадської наукової організації «Всеукраїнська асоціація педагогів і психологів з духовно-морального виховання» та громадської наукової організації «Всеукраїнська асамблея докторів наук з державного управління»

Журнал публікує наукові розвідки з теоретичних та прикладних аспектів філології, соціології, науки про освіту, історії, археології, а, також, культурології та мистецтвознавства з метою їх впровадження у сучасний науково-освітній простір.

Цільова аудиторія: вчені, лінгвісти, літературознавці, перекладачі, мистецтвознавці, культурознавці, педагоги, соціологи, історики, археологи, а, також, інші фахівці з різних сфер життєдіяльності суспільства, де знаходить застосування тематика наукового журналу.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus (IC), Research Bible, міжнародної пошукової системи Google

Scholar.

Головний редактор: Гурко Олена Василівна - доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри англійської мови для нефілологічних спеціальностей Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, (Дніпро, Україна).

Редакційна колегія:

- ✚ Александрова (Верба) Оксана Олександрівна – доктор мистецтвознавства, доцент, професор кафедри теорії музики Харківського національного університету імені І. П. Котляревського, (Харків, Україна)
- ✚ Афонін Едуард Андрійович - доктор соціологічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, (Київ, Україна)
- ✚ Булатов Валерій Анатолійович - старший викладач кафедри дизайну Українського гуманітарного інституту, член спілки дизайнерів України
- ✚ Вакулик Ірина Іванівна - кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри журналістики та мовної комунікації Національного університету біоресурсів і природокористування України (Київ, Україна)
- ✚ Волошенко Марина Олександрівна - кандидат педагогічних наук, доцент кафедри психології та соціальної роботи Державного університету "Одеська Політехніка" (Одеса, Україна)
- ✚ Вуколова Катерина Володимирівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри романо-германської філології та перекладу Білоцерківського національного аграрного університету (Біла Церква, Україна), доцент Дніпровського відділення центру наукових досліджень та викладання іноземних мов Національної академії наук України, Дніпро, Україна (Дніпро, Україна)
- ✚ Головна Алла Василівна - кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри англійської філології і перекладу Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- ✚ Гончарук Віталій Володимирович – к.пед.н., старший викладач кафедри хімії та екології «Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини», (м. Умань, Україна)
- ✚ Ісайкіна Олена Дмитрівна - кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та документознавства Національного авіаційного університету, член Спілки краєзнавців України (Київ, Україна)
- ✚ Колмикова Олена Олександрівна - кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Дунайського інституту Національного університету "Одеська морська академія" (Одеса, Україна)
- ✚ Котельницький Назар Анатолійович - кандидат історичних наук, доцент кафедри права Чернігівського інституту інформації, бізнесу та права Міжнародного науково - технічного університету імені академіка Юрія Бугая, член - кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи РАН (Чернігів, Україна)
- ✚ Кочетар Уляна Петрівна - кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри української мови та культури Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- ✚ Куриш Наталія Костянтинівна – кандидат педагогічних наук, заступник директора з науково-навчальної роботи, Інститут післядипломної педагогічної освіти Чернівецької області (Чернівці, Україна)
- ✚ Линтвар Ольга Миколаївна - кандидат філологічних наук, доцент кафедри англійської філології і перекладу Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- ✚ Литвинська Світлана Віталівна - кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри української мови та культури Національного авіаційного університету, (Київ, Україна)

- Достатній Р.А.** 910
*НАСТАВНИЦТВО ЯК МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ПРАКТИЧНИХ
НАВИЧОК ВИПУСКНИКАМИ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ*
- Дубовик В.В., Возносименко Д.А.** 926
*СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННИХ
ПІДРУЧНИКІВ ТА ПОСІБНИКІВ З МАТЕМАТИКИ*
- Журба К.О., Рейпольська О.Д., Шкільна І.М.** 939
*ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ САМОСВІДОМОСТІ І МОРАЛЬНОЇ
СТІЙКОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ДО ВПЛИВУ ВОРОЖОЇ
ПРОПАГАНДИ*
- Закордонець Н.І., Обіход І.В., Мазур О.І.** 951
*ІНФОРМАЛЬНІ ПРАКТИКИ У ВИВЧЕННІ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ У
ПЕДАГОГІЧНОМУ ВУЗІ*
- Зелінга Ю.О.** 960
*ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ
МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПРИРОДНИЧО-МАТЕМАТИЧНИХ
СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ*
- Канак Л.А., Снісар О.А., Кухнюк О.В., Боєчко Ф.Ф., Ліфер К.О.** 971
*ШЛЯХИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОГО СПРИЙНЯТТЯ НАВЧАЛЬНОЇ
ІНФОРМАЦІЇ ЗДОБУВАЧАМИ ОСВІТИ СПЕЦІАЛЬНОСТІ 226
ФАРМАЦІЯ, ПРОМИСЛОВА ФАРМАЦІЯ НА ЛЕКЦІЯХ ІЗ ОРГАНІЧНОЇ,
НЕОРГАНІЧНОЇ, АНАЛІТИЧНОЇ, ТОКСИКОЛОГІЧНОЇ ТА БІОЛОГІЧНОЇ
ХІМІЇ*
- Ковальов Ю.Г., Ковальова О.С., Ковальов С.Г.** 984
*ФОРМУВАННЯ ПРЕДМЕТНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ УЧНІВ У
РОЗВ'ЯЗУВАННІ ШКІЛЬНИХ ОЛІМПІАДНИХ ЗАДАЧ З ФІЗИКИ*
- Козлюк О.А., Косарева О.І., Сіроткін М.С.** 998
*ВИКОРИСТАННЯ ІГРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПОДОЛАННІ АГРЕСИВНИХ
ПРОЯВІВ ДОШКІЛЬНИКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ*
- Костенко Р.В.** 1014
*РОЗВИТОК ФІНАНСОВОЇ ГРАМОТНОСТІ ОСВІТНІХ МЕНЕДЖЕРІВ
У СИСТЕМІ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ*
- Красілова Ю.М., Ільчук А.М.** 1029
*ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ СОЦІАЛЬНИХ СТЕРЕОТИПІВ НА
ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У СТУДЕНТІВ
СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ*
- Кречко Н.М., Комарніцький Я.В.** 1047
*ВИКОНАВСЬКА ТРАДИЦІЯ В АКАДЕМІЧНОМУ СПІВІ: ВОКАЛЬНО-
ПЕДАГОГІЧНИЙ ТА ІНТЕРПЕТАЦІЙНИЙ АСПЕКТИ*

УДК [378:159.942]:355.422

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-5\(23\)-998-1013](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-5(23)-998-1013)

Козлюк Ольга Андріївна кандидат педагогічних наук з дошкільної педагогіки, доцент, доцент кафедри дошкільної педагогіки та психології та спеціальної освіти імені проф. Т. І. Поніманської, Рівненський державний гуманітарний університет, вул. Ст. Бандери, 12, м. Рівне, 33028, тел.: (050) 64-09-114, <https://orcid.org/0000-0002-6948-327X>

Косарева Оксана Іванівна кандидат педагогічних наук з дошкільної педагогіки, доцент, доцент кафедри дошкільної педагогіки та психології та спеціальної освіти імені проф. Т. І. Поніманської, Рівненський державний гуманітарний університет, вул. Ст. Бандери, 12, м. Рівне, 33028, тел.: (098) 55-31-158, <https://orcid.org/0000-0001-6905-905X>

Сіроткін Максим Сергійович здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти зі спеціальності 012 Дошкільна освіта, Рівненський державний гуманітарний університет, вул. Ст. Бандери, 12, м. Рівне, 33028, тел.: (068) 04-33-311

ВИКОРИСТАННЯ ІГРОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ У ПОДОЛАННІ АГРЕСИВНИХ ПРОЯВІВ ДОШКІЛЬНИКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Анотація. Стаття присвячена проблемі подолання агресивних проявів у дітей дошкільного віку в закладі дошкільної освіти в умовах воєнного стану. Постійні обстріли, звуки сирен, тривога близьких – це ті негативні фактори, які в подальшому можуть викликати або тривожність, або агресивність як захисну реакцію дитячого організму. Тому рання допомога дітям у тому як впоратися зі стресом від війни дозволить запобігти розвитку різного роду проблем надалі.

Проблема агресивності дітей сьогодні викликає глибоку турботу педагогів, батьків, а також гострий науково-практичний інтерес дослідників. Актуальність і важливість цієї проблеми накладає велику відповідальність на вихователів. Необхідно зробити все можливе ще з закладу дошкільної освіти для того, щоб уникнути розвитку агресивності в дитини. У статті наголошується, що сьогодні на вихователів закладів дошкільної освіти покладається велика відповідальність, оскільки, незважаючи на обставити, вони мають бути

ресурсними людьми, щоб допомогти подолати агресивні прояви у дітей та адаптуватись до нових реалій життя. Завдання вихователів – пошук ефективних методів, прийомів, засобів та технологій для подолання проявів агресії у дітей.

На думку авторів статті, провідну роль у подоланні проявів агресії у дітей відіграє саме гра та ігрові технології, оскільки гра для дитини є не лише природним способом взаємодії зі світом, пізнання нового, а й природний ресурс дитини для подолання кризових ситуацій. Ігрова взаємодія – це ефективний спосіб задоволення емоційних потреб і дітей, і педагогів, які переживають війну.

Метою статті є представлення результатів експериментального дослідження, спрямованого на виявлення агресивних проявів у дітей старшого дошкільного віку та апробації ігрових технологій у подоланні цих проявів. Для реалізації поставленої мети були використані такі методи дослідження: опитування вихователів, спостереження за дітьми, бесіда з дітьми та їх батьками, проєктивна методика «КМС» Р. Бернса та С. Кауфмана.

Для корекції агресивних проявів автори розробили та апробували ігрові технології, що включали в себе ігри, спрямовані на активізацію внутрішніх психічних ресурсів дитини та створення умов для її емоційно-соціального розвитку та психічного здоров'я. Після проведеної корекційної роботи відбулась позитивна динаміка в поведінці дітей у конфліктних ситуаціях з однокласниками. Зокрема, зменшилась кількість дітей, які використовують агресивні способи поведінки в конфліктній ситуації та збільшення кількості конструктивних способів, діти почали використовувати такі способи, як урегулювання конфліктів, залучення посередників, нормативну поведінку.

Ключові слова: агресивні прояви, воєнний стан, діти старшого дошкільного віку, ігрові технології, корекція агресивних проявів.

Kozliuk Olha Andriivna PhD in Pedagogical Sciences in Preschool Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor of Department of Preschool Pedagogy and Psychology and special education named after prof. T.I.Ponimanska, Rivne State University of Humanities, St. Bandera St., 12, Rivne, 33028, Tel.: (050) 64-09-114, <https://orcid.org/0000-0002-6948-327X>

Kosarieva Oksana Ivanivna PhD in Pedagogical Sciences in Preschool Pedagogy, Associate Professor, Associate Professor of Department of Preschool Pedagogy and Psychology and special education named after prof. T.I.Ponimanska, Rivne State University of Humanities, St. Bandera St., 12, Rivne, 33028, Tel.: (098) 55-31-158, <https://orcid.org/0000-0001-6905-905X>

Sirotkin Maksym Serhiyovych Master's degree student in Preschool Education (Specialty 012), Rivne State University of Humanities, St. Bandera St., 12, Rivne, 33028, (068)04-33-311

USE OF PLAY TECHNOLOGIES TO OVERCOME AGGRESSIVE BEHAVIOR IN PRESCHOOLERS UNDER MARTIAL LAW CONDITIONS

Abstract. The article is devoted the issue of overcoming aggressive behaviors in preschool children under martial law conditions. Continuous shelling, siren sounds, and the anxiety of loved ones are negative factors that may later cause either anxiety or aggression as a defensive reaction of the child's body. Therefore, early assistance to children in coping with war-related stress can prevent the development of various problems in the future.

The problem of children's aggression today deeply concerns educators, parents, and sparks a keen scientific and practical interest among researchers. The relevance and importance of this issue place great responsibility on educators. It is necessary to do everything possible from the preschool education stage to prevent the development of aggression in children. The article emphasizes that today, preschool educators bear a great responsibility, as despite the circumstances, they must be resourceful individuals to help overcome heightened anxiety and aggressive behaviors in children, and help them adapt to the new realities of life with their pupils. For this, they need to know techniques for reducing emotional tension, regulating children's stress, and effectively applying these techniques during the educational process. The task of educators is to find effective methods, techniques, means, and technologies to overcome manifestations of aggression in children.

According to the authors, play and play technologies play a leading role in overcoming aggressive behaviors in children, as play is not only a natural way for children to interact with the world and learn new things, but also, crucially under current conditions, a natural resource for children to overcome crisis situations. Modern research proves the connection between play and children's ability to cope with life's difficulties and control anxiety in stressful situations. Play enhances positive perceptions of the world and contributes to the development of cognitive skills, which significantly suffer in crisis situations. Play interaction is an effective way to meet the emotional needs of both children and educators experiencing the war.

The aim of the article is to present the results of an experimental study aimed at identifying aggressive behaviors in older preschool children and testing play technologies to overcome these behaviors. To achieve this goal,

the following research methods were used: surveys of educators; observation of children; conversations with children and their parents; the projective method “KFD” by R. Burns and S. Kaufman.

To correct aggressive behaviors, we developed and tested play technologies that included games aimed at activating the child's internal psychological resources and creating conditions for their emotional-social development and mental health. After the correctional work, there was a positive dynamic in children's behavior in conflict situations with their peers. Specifically, there was a decrease in the number of children using aggressive behaviors in conflict situations and an increase in the number of constructive behaviors. Children began to use methods such as conflict resolution, involving mediators and normative behavior.

Keywords: aggressive behaviors, martial law, preschool children, play technologies, correction of aggressive behaviors.

Постановка проблеми. Воєнна агресія росії проти нашої держави має тяжкі наслідки в сфері ментального здоров'я. Для людей, які проживають на території України, і особливо дітей, настали нелегкі часи, пов'язані з переживанням втрати рідних людей, домівки, вимушене переміщення. Безумовно, що ці події не проходять безслідно і травматично впливають на психіку дитини. Тому, чим раніше допомогти дитині подолати наслідки війни, тим краще вона буде себе почувати в майбутньому і тим менше буде у неї проблем.

Діти все частіше стають жертвами війни. Постійні обстріли, звук сирен, тривога близьких – це ті негативні фактори, які в подальшому можуть викликати або тривожність, або агресивність, як захисну реакцію дитячого організму. Тому рання допомога дітям у тому як впоратися зі стресом від війни дозволить запобігти розвитку різного роду проблем надалі.

Сьогодні освіта в Україні в умовах війни стикається з новими викликами, про які не знають у багатьох країнах. Збільшилась кількість дітей, які мають поранення, відповідно особливі освітні потреби. Окремі діти мають посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), який проявляється в нездатності розмовляти через психологічну травму.

Люди – надзвичайно витривалі істоти, однак травматичний досвід війни усе-таки залишає свої відбитки. Він залишає шрами на нашій свідомості, спотворює наші емоції, провокує імпульсивні та агресивні вчинки.

Діти є активними учасниками суспільних процесів. Криза, що панує в країні впливає і на батьків (зокрема, і на виконання ними своїх

ролей і функцій), що, в свою чергу, позначається на їх дітях. Саме під впливом травматичних подій у нашій свідомості і підсвідомості порушуються здатності любити, працювати і отримувати задоволення від звичних речей. Криза виникає тоді, коли звичні механізми протистояння життєвим обставинам не працюють під тиском зовнішніх обставин [4, с.33]. Дітям складно зрозуміти, що відбувається в їхній родині, місті або країні, що може призвести до почуття безпорадності, тривоги або агресивності у великому, незрозумілому світі. Важливо розуміти, що навіть маленька дитина може переживати такі ж сильні емоції внаслідок травматичних подій, як і дорослі. У деяких дітей ці емоції можуть виникнути відразу після події, а в інших – через певний час. Кожна дитина реагує по-своєму, навіть якщо вони з однієї родини. Реакція дитини на травматичні події залежить від різних факторів, таких як «близькість» до події, її тяжкість, емоційний стан, характер, вік тощо.

Проблема агресивності дітей, що стосується суспільства в цілому, викликає глибоку турботу педагогів, батьків, а також гострий науково-практичний інтерес дослідників. Однак спроби пояснення агресивних дій ускладнюються тим, що явище агресії отримує досить суперечливе тлумачення не тільки в повсякденній свідомості, але й у професійних колах, а також у багатьох теоретичних концепціях. Це ускладнює розуміння явища агресії і обмежує можливості зменшення її проявів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти прояву агресії та агресивної поведінки розглядалися у працях А. Бандура, Л. Берковіц, О. Бовть, А. Гутгенбуль, О. Дроздова, О. Мізерної, О. Фотуйма; питання природи агресивності представлені у працях Т. Хоббса, З. Фрейда; психолого-педагогічні дослідження щодо дитячої агресивності, проведені ученими Д. Баєр, С. Біжу, Т. Мицкан; розробки вітчизняних та зарубіжних науковців у сфері корекції та профілактики агресивності (О. Бовть, Е. Жадько, О. Кононко, В. Павелків, В. Шебанова).

Актуальність і важливість цієї проблеми накладає велику відповідальність на вихователів. Необхідно зробити все можливе ще з закладу дошкільної освіти для того, щоб уникнути розвитку агресивності в процесі подальшого розвитку дитини. Фахівці, що досліджують вплив війни на дітей, зокрема В. Ваклін, вказує на існування феномену посттравматичного зростання: такі діти фактично є психологічно старшими за однолітків. У них вивільнюються ресурси, які дають змогу активно розвиватися. Це дає надію, що, з допомогою знаючих, чуйних та розумних педагогів, такі діти ще зможуть проявити себе та повернутися до більш-менш безпального життя.

На думку О. Козлюк та О. Косаревої, сьогодні на педагогів покладається велика відповідальність, оскільки, незважаючи на обставини, вони мають бути ресурсними людьми, щоб допомогти подолати підвищену тривожність, агресивні прояви у дітей та адаптуватись до нових реалій життя зі своїми вихованцями. Вони мають знати техніки зниження емоційної напруги, регуляції стресового стану дітей та ефективно їх застосовувати в ході освітнього процесу [1, С. 58]. Завдання вихователів – пошук ефективних методів, прийомів, засобів та технологій для подолання проявів агресії у дітей.

На нашу думку, провідну роль у подоланні проявів агресії у дітей відіграє саме гра та ігрові технології. Погоджуємось з думкою розробників парціальної програми розвитку дитини від 2 до 6 років «Творці майбутнього» [3], що гра для дитини є не лише природним способом взаємодії зі світом, пізнання нового, а й, що надзвичайно важливо в умовах сьогодення, це природний ресурс дитини для подолання кризових ситуацій. Дослідження (К. Крутій, С. Ройз) доводять зв'язок гри та здатності дітей справлятися з життєвими труднощами, контролювати відчуття тривоги у стресових ситуаціях. Гра посилює позитивне сприйняття світу та сприяє розвитку когнітивних навичок, розвиток яких надзвичайно страждає у кризових ситуаціях. Ігрова взаємодія – це ефективний спосіб задоволення емоційних потреб і дітей, і педагогів, які переживають війну.

Мета статті – представити результати експериментального дослідження, спрямованого на виявлення агресивних проявів у дітей старшого дошкільного віку та апробації ігрових технологій у подоланні цих проявів.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації поставленої мети були використані такі методи дослідження: опитування вихователів; спостереження за дітьми; бесіда з дітьми та їх батьками; проєктивна методика «КМС» Р. Бернса та С. Кауфмана [2].

На першому етапі нашого дослідження ми провели опитування вихователів: 1. Чи у вашій групі діти з явно вираженою агресивною поведінкою? Якщо є то хто це? 2. Як проявляється агресивна поведінка (умови при яких вона виникає, зовнішні ознаки). 3. Чи є постійний об'єкт агресії у дітей? 4. Яке ставлення дитини до вихователів? 5. Яка сім'я у агресивної дитини? 6. Чи спостерігалися агресивні прояви в молодшому віці?

На другому етапі нашого дослідження ми проводили спостереження за поведінкою дітей. Метою спостереження було: встановити ситуації та способи прояву агресивної поведінки.

Способи вираження агресивності ми згрупували за проявами вербальної (погрози конкретної особи; погрози загального характеру) та фізичної агресії (спрямована на людей; спрямована на тварин; спрямована на неживі предмети).

Наступним етапом нашого дослідження був аналіз дитячих малюнків, який ми здійснювали після проведення методики КМС.

Для реалізації цієї мети ми поставили перед дітьми завдання намалювати свою сім'ю. Проективна методика «КМС – кінетичний малюнок сім'ї» (Р. Бернс та С. Кауфман, 1993) [2] дає можливість отримати уявлення про суб'єктивну оцінку дитиною своєї сім'ї, свого місця в ній, про її стосунки з іншими членами сім'ї. Невербалізованість техніки дозволяє екстеріоризувати той зміст, який є неусвідомленим або не повністю усвідомленим, а також зміст, який дитина не може висловити словами. Завдяки привабливості та природності завдання, методика сприяє встановленню тісного емоційного контакту з дитиною, знімає напругу, що виникає в ситуації обстеження. Дитині дається інструкція намалювати свою сім'ю, без будь-яких коментарів (видається білий аркуш паперу, шість кольорових олівців: чорний, червоний, синій, зелений, жовтий, коричневий та гумка). При виконанні завдання потрібно відзначати в протоколі: а) послідовність малювання деталей; б) паузи більші 15 секунд; в) витирання деталей; г) спонтанні коментарі дитини; д) емоційні реакції та їх зв'язок із зображуваним змістом.

Після виконання малюнка дітям задавалися запитання для уточнення інформації: 1. Хто тут намальований? 2. Де вони знаходяться? 3. Що вони роблять (хто це придумав)? 4. Їм весело чи сумно? Чому? 5. Хто із намальованих людей найщасливіший? Чому? 6. Хто з них нещасливий? Чому?

Останні два запитання провокували дитину на відкрите висловлення почуттів, що не кожна дитина може зробити. Тому, якщо дитина не хотіла на них відповідати, чи відповідала формально, ми її не примушували. Під час опитування ми намагалися з'ясувати зміст намальованого дитиною: почуття до окремих членів сім'ї: чому дитина не намальовала когось з членів сім'ї (якщо так відбулось), що означають для дитини певні деталі малюнка (пташки, тваринки тощо). При цьому, ми намагалися уникати прямих запитань чи наполягати на відповіді, тому що це може провокувати тривогу, захисні реакції. Часто продуктивними були проективні запитання (наприклад, „Якби замість пташки була намальована людина, то хто б це був?“).

Аналіз результатів опитування вихователів свідчить, що у 28,1% дітей проявляються агресивні прояви. Для цих дітей характерним є те,

що вони часто вступають у конфлікти з ровесниками, влаштовують бійки. Найчастіше називалися випадки, коли дитина забирала іграшки у товаришів, супроводжуючи це в разі опору, а іноді і без нього, ударами. Також вихователі відмічали, що для цих дітей характерним є прояв жорстокості щодо іграшок, дерев, тварин. Зокрема, описували випадок, коли дитини, починаючи гладити кішку, закінчувала тим, що щипала її, біла по голові, тягнула за хвоста. Часто ці діти ламають дерева, кущі, незважаючи на зауваження вихователя, що деревам боляче.

Ще одним виявом агресивності дітей дошкільного віку є вербальні погрози. Найбільш часто агресивні діти використовують такі вирази: «зараз як дам», «ти в мене получиш», «я тебе вб'ю», «як дам, то не встанеш» та ін. Іноді діти спрямовують агресію на речі, які належать особі, на яку була спрямована агресія. Вони обіцяють зламати його речі, іграшки.

Вихователі також констатували, що під час вияву агресії у дітей відбувалися зміни у міміці обличчя. Під час прояву агресії дитина хмурить брови, відбувається почервоніння обличчя, стискаються кулаки.

Хочемо зауважити, що розумовий і фізичний розвиток, як свідчать вихователі, у цих дітей у межах норми, а на заняттях вони активні та кмітливі.

На наступному етапі дослідження ми порівнювали особливості сімейного виховання дитини з проявами її агресивності. На нашу думку, це питання є найбільш суттєвим у визначенні причин агресивних проявів дошкільників. Як ми і передбачали, в основному всі сім'ї, діти яких проявляють агресію, перебувають у складних життєвих обставинах: у 7,0% дітей батьки розлучені, у 10,5% дітей батьки постійно сваряться (про це ми дізналися зі слів самих дітей), у однієї дівчинки (1,2%) батько зловживає алкоголем, ще у 1,2% дітей – батько застосовує суворі методи виховання (за словами дитини, тато його часто фізично карає і хлопчик дуже його боїться). І у решти 7,0% дітей батьки (чи мама чи тато) служать на війні і діти з ними рідко бачаться. Що стосується останніх, то варто зауважити, прояви агресії у них пов'язані з війною, коли вони були змушені розлучитися з близькими рідними (за словами вихователів).

Спостерігаючи за поведінкою дітей старшої групи, можемо навести такі приклади ситуацій, що виникали у дітей:

Богдан Р., граючись разом з дітьми в групі, забрав у іншого хлопчика машинку та штовхнувши його, збив з ніг. За це вихователька зробила йому зауваження, що так робити не можна. На слова

виховательки Богдан розсердився і відповів: «Я підпалю цей садок і вас всіх тут». Хлопчик виховується без батька, мама цілими днями працює на двох роботах, мало уваги приділяє сину. Можливо у хлопчика відбулася фрустрація потреби в материнській любові, він хоче зруйнувати перешкоду, яка заважає бути з мамою.

Наведемо приклад фізичної агресії, яку ми спостерігали: Андрій Р. разом зі всіма дітьми роздягався після прогулянки. Вихователька вийшла з роздягальні. Андрій підійшов до Каті і почав смикати її за волосся, Катя відштовхнула Андрія, тоді він кілька разів вдарив її рукою по голові. Дівчинка заплакала і покликала вихователя. Андрій швидко підбіг до своєї шафи і почав роздягатися, злякано оглядаючись. (Андрій фізично розвинутий хлопчик, високий, сильний. У нього батько застосовує авторитарні методи виховання, говорить хлопчику, щоб він не давав себе образити, завжди давав здачу) на наш погляд, це є суттєвою причиною виникнення агресивної поведінки.

Наступним кроком був аналіз дитячих малюнків, якісний аналіз яких дозволив виокремити умовно дві підгрупи: 1. Малюнки, що зображують сприятливу сімейну ситуацію, виконані яскравими кольорами, декоровані, зображені всі члени сім'ї, які тримаються за руки. 2. Малюнки, що відображають несприятливу сімейну ситуацію або замінюють зображення сім'ї іншими зображеннями. У цих малюнках відсутні окремі члени сім'ї, замість людей зображені інші фігури. Здебільшого це малюнки агресивних дітей.

У ході дослідження ми помітили, що більшість дітей, схильних до агресивних проявів використовували переважно більш холодні кольори, а іноді й чорний колір, хоча дітям видавався весь набір кольорових олівців. Використання таких кольорів зазвичай інтерпретується наявністю емоційного неприйняття, відчуття відчуження, ізоляваності, внутрішнього психологічного дискомфорту. В окремих малюнках дитина не зобразила когось із членів родини, що, на думку автора цієї методики, указує на наявність у дитини негативних почуттів щодо цього члена сім'ї. У 10% малюнків зафіксовано відсутність зображення самої дитини, що вказує на проблеми самовираження в сім'ї, низьку самооцінку. Члени сім'ї не тримаються за руки на жодному з малюнків, а на окремих – вони чітко відокремлені один від одного. Це свідчить про те, що між членами сім'ї велика психологічна дистанція, вони ніби живуть не всі разом, а поруч в одній квартирі. Сильне виділення кольором, сильна штрихова лінія, великий заштрихований рот, великі руки свідчить про тривожні негативні переживання дитини щодо цього члена сім'ї. Такі елементи були присутні у 71,4% малюнків агресивних

дітей. Малюнки відрізняються також схематичністю, персонажі їх схожі один на одного, виділяються лише деякі (можливо ті, хто ближчий дитині). Так, Славко А. намалював лише одяг на своїй фігурі та дідуся, решта членів сім'ї абсолютно безбарвні; Богдан Р. зобразив себе чорним кольором, фігуру матері лише трохи розфарбував, більше нікого не зображував (його батьки розлучені); у Діани П. вся сім'я намальована чорним кольором, обличчя її та батька заштриховані, а руки підняті вгору. Лінії малюнка нечіткі, «незграбні» – це говорить про емоційний дискомфорт, внутрішнє перенапруження, відчуття тривоги, невпевненості, незахищеності. Її тато перебуває зараз на війні. Для більшості цих дітей характерне те, що вони не відразу починали малювати, дехто відмовлявся, майже не прикрашали малюнки цікавими деталями, використовували гумку, протираючи до дірок свої малюнки. Процес малювання був або занадто швидким, або тривалим (ці діти не захотіли віддавати своїх малюнків).

Наведемо приклади аналізу малюнків дітей, схильних до агресивних проявів. Зокрема, малюнок Андрія Р. містив у собі в лівому куті аркуша маму, намальовану синім, жовтим, коричневим кольорами. У вухах у мами намальовані великі червоні сережки. На аркуші Андрій залишив багато порожнього місця і сказав, що більше малювати не може. Під час виконання завдання у нього відчувалася внутрішня напруга, хвилювання, дитина часто хмурила брови. Як ми вже зазначали, хлопчик виховується в сім'ї з авторитарним батьком.

Настя Я. Намалювала дві великі фігури матері і батька, а для себе не залишилося місця. У Насті дуже сувора мати, тому нестачу волі Настя компенсує у дитячому садку, проявляючи агресивність щодо своїх одногрупників.

Руслан К. намалював каратистів, які б'ються між собою. Коли ми попросили все ж таки намалювати сім'ю, він зобразив її чорним кольором. Перший малюнок прокоментував тим, що дуже любить дивитися фільми, зі сценами бійок, стрільби. Тому, можливо хлопець наслідує агресивних героїв фільмів.

Отже, аналіз отриманих результатів свідчить, що: відсутність окремих членів сім'ї проявляється у 71,4 % малюнках агресивних дітей та у 44% малюнків неагресивних дітей; дистанція у стосунках характерна для всіх агресивних дітей і для 44,4 % неагресивних; тривожні прояви характерні для 71,4% агресивних дітей для 22% неагресивних; агресивні прояви з боку батьків проявляються у всіх малюнках агресивних дітей та в 16,5 % малюнків неагресивних дітей; почуття відчуженості характерним є для всіх агресивних дітей і для 11% неагресивних.

Для корекції агресивних проявів нами були розроблені та апробовані ігрові технології, що включали в себе ігри, спрямовані на активізацію внутрішніх психічних ресурсів дитини та створення умов для її емоційно-соціального розвитку та психічного здоров'я. Ігрові технології сприяють формуванню емоційної зрілості у дітей, зменшуючи кількість імпульсивних, тривожних і агресивних реакцій у їх поведінці. Методичні форми і прийоми роботи підібрані з метою сприяння формуванню особистої гуманності, духовності та доброзичливого ставлення в першу чергу до себе та до всіх навколишніх. Методи, використані у програмі, сприяють закріпленню у малят доброти через співпереживання емоцій радості, успіху та задоволення.

Тривалість одного ігрового заняття складала 30 хвилин, заняття проводились 1-2 рази на тиждень.

Завдання роботи: 1. Навчання конструктивних форм поведінки та основ комунікабельності. 2. Розвиток здібності адекватно сприймати себе та інших людей. Самопізнання, розвиток самооцінки та самовиховання. 3. Зняття надмірного емоційного напруження, скутості або збудження і тривожності; психологічне пристосування. 4. Розвиток вміння розуміти емоційний стан оточуючих та вміння адекватно висловлювати свій. Відтворення емоційних станів, пов'язаних з переживанням задоволення і невдоволення в чергуванні, та окремих рис характеру і соціально забарвлених почуттів. 5. Ігрова корекція агресивної поведінки. 6. Тренінг психомоторних функцій.

При проведенні корекційних занять ми дотримувались основних вимог під час роботи: 1) невимушені дружні стосунки з дитиною; 2) прийняття дитини такою, якою вона є (відсутність критики та оцінки поведінки дитини); 3) не можна ні прискорювати, ні уповільнювати ігровий процес; 4) дорослий вводить лише ті обмеження, які пов'язують те, що відбувається під час гри з реальним життям; 5) вибір ігрових тем відображає для ведучого і інтерес до них дитини; 6) у будь-якій грі дитині пропонується можливість імпровізації; 7) гра не коментується дорослим; 8) спрямований вплив на дитину здійснюється за допомогою характеру відтворюваних нею та дорослим персонажів. Курс корекційної програми містить три напрями роботи, які мають свої прийоми, що забезпечують вирішення поставлених завдань. Так, перший блок (2 заняття) передбачав об'єднання дітей.

Більшість запропонованих прийомів забезпечували створення доброзичливої атмосфери, де учасники відчувають взаєморозуміння, підтримку, бажання допомогти у вирішенні проблем (використовувались розважальні ігри, предметні та рухливі ігри). Другий блок (8–10 занять)

спрямований на здійснення основної корекційної роботи. Окрім корекції емоційної сфери та негативних особистісних рис ми отримували діагностичні данні, що стосувались психологічних особливостей дітей. Ці дані в процесі корекційної роботи дозволяли доповнювати та змінювати заплановані методи та прийоми корекції з врахуванням індивідуальних проблем кожної дитини. Під час проведення занять цього блоку використовувались ігрові (з прийняттям ролей, правил тощо), а також неігрові прийоми (спільна діяльність, читання казок, розповідей; зображувальна діяльність – у дитячих підгрупах) міні твори. Третій блок (2 заняття) включав заняття на закріплення отриманих навичок та форм взаємодії у спільних іграх дітей. Тут застосовувались різні ігрові та неігрові прийоми, що розважали дітей, перевіряли вміння попередити проблемні ситуації, сприяли взаєморозумінню учасників, рефлексії та контролю своєї поведінки. Зміст підібраних ігор змінювався за наступною схемою: перший блок – розважальні (контактні); другий блок – корекційно-спрямовані + навчальні; третій блок – розважальні + навчальні + контрольні.

Отже, для корекції агресивності у дітей старшого дошкільного віку, ми використали ігрові заняття і вправи. Гра, як відомо, є природним способом вираження «Я» дитини, зміцнення її впевненості в собі. Особливо цінними в цьому відношенні були спонтанні рухливі ігри, які збуджували активність дитини, її ініціативу і самостійність, розвивали вміння володіти емоціями і приймати рішення. Враховуючи, що причини агресивної поведінки дошкільників переважно пов'язані з сім'єю дитини, ми розробили рекомендації для дорослих, у тому числі й для батьків. Психологічне неблагополуччя, якого зазнають діти, спотворює їхню емоційну сферу. Щоб допомогти таким дітям, необхідно насамперед повернути їм віру в себе: дати відчуття «смак успіху», заохочувати їх активність і самостійність у виборі занять, переконати в тому, що вони здібні, розумні і добрі. Є діти, які готові на все, аби привернути до себе увагу. Щоб допомогти такій дитині, необхідно неодноразово показати, що її люблять, нею пишаються саме тоді, коли вона самостійно чимось займається. Отже, як тільки дитина виявила найменшу самостійність, варто приділити їй максимум уваги, дивуватися її «дорослості», хвалити за винахідливість, чудові здібності тощо. А ось тоді, коли та дитина чіпляється до дорослих з нескінченними скаргами, проханнями про допомогу, оцінку, треба навпаки, послатися на зайнятість, попросити зачекати і приділити їй час уже за власною ініціативою. Капризність іншої частини дітей є

наслідком затяжної «боротьби за самостійність». Це трапляється тоді, коли дорослі намагаються щохвилини керувати дитиною: «Сядь! Встань! Не чіпай! Зачини! Поклади в кишеню! Не слід бігти! Йди швидше! Витри носа!» виконати таку кількість вказівок психічно повноцінна дитина не може, і тому вона змушена не реагувати на них. У результаті формується звичка не зважати на вимоги дорослих, чинити по своєму. З'являються впертість, свавілля, вередливість.

У спілкуванні з конфліктними дітьми доречно проводити свою лінію зі спокійною впевненістю і почуттям доброго гумору, без роздратування і обурення. Замість того, щоб ставати в опозицію до «неслуха» і доводити, що він не правий, доцільно визнати його право на власну точку зору, при можливості навіть у чомусь погодитись. Водночас слід наполегливо підводити дитину до виконання необхідних дій: «Так, погуляти ще хочеться, ми зовсім мало погуляли. Мені теж дуже шкода, що треба вже йти обідати, але нічого не вдієш. Давай руку!». За таких умов скасовується дійсна причина конфліктності, бо бажання погуляти є лише приводом для протидії дорослому. Діти, що не відчувають любові до себе, також відзначаються неслухняністю та агресивністю. Такі діти відчувають ревності, заздрість до інших дітей, бажання образити їх, а також і дорослих, які «всіх люблять, а мене лають». Чим більше ми будемо обурюватись вчинками такого «неслуха», засуджувати, соромити його, тим більше він буде стверджуватися в позиції скривдженого і ще більше буде прагнути дошкулити нам. Отже, якщо виникла підозра, що неслухняна дитина відчуває свою скривдженість, необхідно подолати своє роздратування і спробувати ставитись до неї уважно, доброзичливо. Якщо дорослий зуміє переконати «скривджену» дитину, що любить її, вона зможе змінити її поведінку.

Під час проведення ігрових занять були випадки, коли звучала сирена і ми всі разом йшли до бомбосховища. Там, щоб заспокоїтись і повернути самовладання дітям активізували відділи мозку, які реєструють внутрішні відчуття. Тож ми казали дітям: «Спробуємо глибоко подихати або подивимося на дихальну зірочку (це яскрава схемка, яка допомагає виконувати дихальні вправи)». Для уповільнення дихання надували мильні бульбашки. Дітям також пропонували посидіти в «куточку безпеки», де були матеріали, які стимулюють сенсорне усвідомлення: м'які іграшки, коробки, покидьковий матеріал тощо. Якщо під час тривоги у дитини проявлялися значні спалахи агресії ми намагалися з'ясувати разом з нею причини такої реакції й обговорити можливі способи розв'язання проблеми. До прикладу, був

випадок, коли дитина зривалася і починала битися і кидатися речами, ми спокійно говорили: «Хочеш я огорну тебе ковдрою, щоб тобі було простіше заспокоїтися?» Дитина кричала, що не хоче, однак потім усе одно залізла під ковдру і заспокоїлася. У таких випадках передбачувана реакція дорослого і чіткі очікування є надзвичайно важливими для дітей, учинки дорослих мають бути логічними і закономірними. Тому що діти, які ростуть в нестабільних умовах, часто не мають жодного уявлення про співпрацю, а непередбачувана поведінка дорослих ще більше все заплутує. Також ми вчили дітей говорити про свої почуття. Замість того, щоб кричати на дитину, яка влаштувала істерику ми говорили: «Я бачу, що ти засмучена. Хочеш побути наодинці чи посидіти зі мною?».

Для оцінки ефективності проведеної нами роботи ми провели контрольний етап дослідження. Після проведення експериментальної роботи, навіть без контрольного зрізу, стало помітно, що переважна більшість дітей почали змістовно спілкуватися один з одним, знаходити теми для спільних бесід, змінилися формально й змістовно ігри старших дошкільників. У них діти привнесли елементи рольових взаємин у ситуаціях «Лікарня», «Супермаркет», «Гості». В організованій вихователем грі діти, яких на констатувальному етапі нашого дослідження ми віднесли до «агресивних», залюбки грали без спалахів агресії, хоча дехто з хлопчиків намагався зобразити такі дії, як результат примушування. Водночас, коли дитину не вибирали в гру, вона дуже переживала й навіть зверталась за допомогою до вихователя. Діти почали активніше спілкуватися і налагоджувати взаємини з однолітками. Це доводить, що проведена нами корекційна програма була успішною. Аналізуючи дитячі малюнки, після повторного використання методики «КМС – кінетичний малюнок сім'ї», як і попереднього разу, дотримувалися принципу якісного аналізу малюнків, що включав: загальний розмір малюнка, кількість зображених членів сім'ї, їх розташування, відстань між ними, зображення окремих частин тіла у членів сім'ї і дитини, міру охайності виконання, використані кольори і інші критерії. Ми отримали такі результати: 92% малюнків дітей можна було віднести до таких, що зображують сприятливу сімейну атмосферу, і, лише, 8% малюнків, до тих, які свідчать про несприятливі сімейні взаємини.

Відмінність проявлялася також у кольорах, якими намальовані малюнки. В основному це теплі відтінки кольорів, що свідчить про внутрішній комфорт, активність дітей у процесі зображення сім'ї, а також про позитивне ставлення до неї. На більшості малюнків

зображені всі члени сім'ї і сама дитина. Майже на всіх малюнках дітей відсутня штрихова лінія, їх загальний фон позитивний. Отримавши завдання, діти із захопленням розпочали виконувати його, малювали старанно, відстань між членами сім'ї відносно невелика. Це демонструє гарне ставлення дитини до своєї сім'ї, свідчить про те, що вона комфортно і впевнено себе почуває. Розміри зображуваних фігур адекватні малюнку. Звертаючи увагу на розміри дитячих малюнків, ми помітили, що розміри фігурок людей на них стали більш реальними, правдоподібними, відсутнє також зміщення малюнків від центру до краю аркуша, коли вся сім'я зображується у вигляді маленьких фігурок, розміщених у верхній або нижній частині. Загалом можна сказати, що коли дитячий малюнок подобається самій дитині, викликає приємні емоції в тих, хто його аналізує, сюжет зображений в яскравих тонах, пропорції фігур адекватні – це свідчить про позитивні взаємини в сім'ї.

Отже, можна стверджувати, що розроблена нами система корекційної роботи позитивно вплинула на зміну емоційних проявів дітей, і взагалі сприяла покращенню їхніх взаємин, що виявляються в кращому розумінні один одного, меншій конфліктності, агресивності та більшій відкритості. Результати контрольного етапу експерименту свідчать, що значно зменшилася кількість дітей з агресивними проявами: з 28,1 % на констатувальному етапі до 8,8 % – на контрольному. У дітей вже рідше спостерігалися випадки, коли вони забирали іграшки у товаришів. Щодо вербальної агресії, то її прояви також стали більш епізодичними. Можемо констатувати, що характер емоційних реакцій старших дошкільників щодо однолітків та вихователів змінився в позитивну сторону. Після проведеної корекційної роботи відбулась позитивна динаміка в поведінці дітей у конфліктних ситуаціях з однолітками. Зокрема, відбулося зменшення кількості дітей, які використовують агресивні способи поведінки в конфліктних ситуаціях (від 64% до 24%) та збільшення кількості конструктивних способів (від 20% до 70,0%). Діти почали використовувати такі способи, як урегулювання конфліктів, залучення посередників, нормативну поведінку.

Висновки. Ми всі соціальні істоти, наш мозок сформований так, щоб ми працювали і гралися разом. Травма війни руйнує системи соціальної взаємодії і заважає співпраці, турботі про інших та всьому, що робить людину цінним членом суспільства. Якщо говорити про травмованих війною дітей, то нам потрібно робити все, щоб допомогти дитині бути в гармонії з собою та іншими людьми. В дошкільному віці саме гра приносить найбільшу радість від взаємодії, тому використання

ігрових технологій у корекції агресивних проявів є одним із ефективних методів та засобів.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробці комплексної програми корекційної роботи з використанням ігрових технологій у подоланні агресивних проявів та пошуку інших ефективних засобів, методів та прийомів подолання агресивних проявів, що виникають внаслідок воєнних дій на території нашої країни.

Література:

1. Дичківська І., Козлюк О., Косарева О. Психолого-педагогічні умови подолання тривожності у здобувачів вищої освіти під час воєнного стану. Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки, 2023. Вип. 3. С.57-66.

2. Методика Моя родина: мета, аналіз, інтерпретація результатів. URL: speedinfo.com.ua/navchannia/metodika-moya-rodina-meta-analiz-interpretatsiya-rezultativ.html (дата звернення: 26.05.2024).

3. Парціальна програма розвитку дитини від 2 до 6 років через гру «Творці майбутнього» та методичні рекомендації / О.Ю.Рома, Г.В.Малевич та ін.; The LEGO Foundation. Київ, 2023. 109 с.

4. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: методичні рекомендації / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, О.В. Залеська та ін. Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. 84 с.

References:

1. Dychkivska, I., Kozliuk, O., & Kosarieva, O. (2023) *Psycholoho-pedahohichni umovy podolannia tryvozhnosti u zdobuvachiv vyshchoi osvity pid chas voiennoho stanu* [Psychological and pedagogical conditions for overcoming anxiety in students of higher education during martial law]. *Naukovi zapysky Berdianskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu*. Serii: Pedahohichni nauky – Scientific notes of Berdiansk State Pedagogical University. Series: Pedagogical sciences, (Vyp. 3), (S.57-66) [in Ukrainian].

2. *Methodyka Moia rodyna: meta, analiz, interpretatsiia rezultativ* [The "My Family" Methodology: Purpose, Analysis, Interpretation of Results]. *speedinfo.com.ua*. Retrieved from speedinfo.com.ua/navchannia/metodika-moya-rodina-meta-analiz-interpretatsiya-rezultativ.html [in Ukrainian].

3. Roma, O., Malevych, H. & etc. (2023). *Partialna prohrama rozvytku dytyny vid 2 do 6 rokiv cherez hru «Tvortsi maibutnoho» ta metodychni rekomendatsii* [Partial program for child development from ages 2 to 6 through hlay "Creators of the Future" and methodological recommendations]. Kyiv [in Ukrainian].

4. Bochkor, N., Dubrovska, Ye., Zaleska, O. & etc. (2014). *Sotsialno-pedahohichna ta psykholohichna robota z ditmy u konfliktnyi ta postkonfliktnyi period: metodychni. Rekomendacii* [Social, pedagogical and psychological work with children during and after conflict: methodological recommendations.]. Kyiv: MZhPTs «La Strada-Ukraina» [in Ukrainian].